

การมีส่วนร่วมในการปฏิรูปที่ดินของคนจนและคนด้อยโอกาส: กรณีศึกษาสิทธิชุมชนในเขตภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทย

ชมภูณูช หุ่นนา¹
จุมพล หินมพานิช²
จากรุวรรณ เมณฑกา³

บทคัดย่อ

การวิจัยนี้มีวัตถุประสงค์ เพื่อศึกษาความเป็นมาของสิทธิชุมชนท้องถิ่น การพัฒนาเศรษฐกิจโดยใช้ระบบทุนนิยม การกำหนดนโยบายของรัฐ และแนวทางในการให้ความสำคัญกับสิทธิชุมชนคนจนและคนด้อยโอกาสในการมีส่วนร่วมในการปฏิรูปที่ดิน ดำเนินการวิจัยโดยการวิจัยเชิงคุณภาพโดยศึกษาจากเอกสาร และการสัมภาษณ์เชิงลึก ประกอบกับการสังเกตแบบมีส่วนร่วม ผลการวิจัย พบว่า สิทธิชุมชนโดยภาพรวม เกิดมาจากการรวมตัวของกลุ่มชน และการดำรงอยู่ของสิทธิหน้าที่ทางสังคม รวมถึงการมีสิทธิเสรีภาพในการเคลื่อนไหวในการกำหนดกติกาวิถีชีวิต แบบแผน การจัดสรรทรัพยากรและสิ่งแวดล้อมที่สอดคล้องและเหมาะสมกับระบบนิเวศน์ ระบบทุนนิยมและการกำหนดนโยบายของรัฐที่ขาดการมีส่วนร่วมจากภาคส่วนต่างๆ อย่างแท้จริง เป็นที่มาของปัญหาการถือครองที่ดินและการปฏิรูปที่ดิน แนวทางการมีส่วนร่วม ได้แก่ รัฐควรเปิดโอกาสให้คนจน คนด้อยโอกาสรวมตัวกันเป็นองค์กรเครือข่ายที่เข้มแข็ง และจัดให้มีการปฏิรูปที่ดิน กำหนดเขตการใช้ที่ดิน และแผนการใช้ที่ดินขึ้นใหม่ โดยใช้ฐานข้อมูลที่ดิน และการมีส่วนร่วมของชุมชนและภาคส่วนอื่นๆ

คำสำคัญ: การมีส่วนร่วม, การปฏิรูปที่ดิน, คนจนและคนด้อยโอกาส, สิทธิชุมชน

¹ อาจารย์ประจำหลักสูตรรัฐประศาสนศาสตรมหาบัณฑิตและรัฐประศาสนศาสตรดุษฎีบัณฑิต มหาวิทยาลัยเทคโนโลยีราชมงคลรัตนโกสินทร์
ที่อยู่: 96 หมู่ 3 ถนน พุทรมณฑลสาย 5 ตำบล ศาลายา อำเภอพุทธมณฑล นครปฐม 73170
Email: chompoonuch7229@gmail.com

² อาจารย์ประจำหลักสูตรปรัชญาดุษฎีบัณฑิต สาขารัฐประศาสนศาสตร์ มหาวิทยาลัยรังสิต
ที่อยู่: 52/347 หมู่บ้านเมืองเอก ถนนเอกประจิม ตำบลหลักหก อำเภอเมืองปทุมธานี จังหวัดปทุมธานี
Email: chompoonuch7229@gmail.com

³ กรรมการสภามหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช
ที่อยู่: 9/9 หมู่ที่ 9 ตำบลบางพูด อำเภอปากเกร็ด นนทบุรี 11120
Email: chompoonuch7229@gmail.com

Participation in Land Reform of the Poor and the Disadvantaged: A Case Study of Community Rights in Northeastern Thailand

Chompoonuch Hunnak¹

Jumpol Nimpanich²

Jaruvan Maintaka³

Abstract

The objectives of this research were to study the sources of the rights of the rural communities, capitalism in economic development, and guidelines for the poor and the disadvantaged to participate in land reform. The research methodology was qualitative by means of documentary studies, in-depth interviews and participant observation. It was revealed that the rights of the people in the communities were resulted from the assembling of people, the existence of social rights and responsibility as well as the rights and freedom for planning, resources and environment arrangement which was suitable for the ecosystem. Capitalism and government policy without participation from the other parties caused land rights and land reform problems. It was suggested that the state should provide a chance for the poor and the disadvantaged to form a strong network organization. There should be land reform by means of specification of land use areas to make new plan for land use by land data base and participation by communities and other organizations concerned.

Key words: Participation, land reforms, the poor and the disadvantaged, community rights

---

¹Lecturer, Master of Public Administration and Doctor of Public Administration Program, Rajamangala University of Technology Rattanakosin

Address: 96 หมู่ 3 ถนน พุทธรณีสาย 5 ตำบล ศาลายา อำเภอพุทธมณฑล นครปฐม 73170

Email: chompoonuch7229@gmail.com

²Lecturer, Doctor of Philosophy (Public Administration), Rangsit University

Address: 52/347 หมู่บ้านเมืองเอก ถนนเอกประจิม ตำบลหลักหก อำเภอเมืองปทุมธานี จังหวัดปทุมธานี

Email: chompoonuch7229@gmail.com

³Council Committee of Sukhothai Thammathirat Open University

Address: 9/9 หมู่ที่ 9 ตำบลบางพูด อำเภอปากเกร็ด นนทบุรี 11120

Email: chompoonuch7229@gmail.com

บทนำ

การพัฒนาเศรษฐกิจในระบบทุนนิยม หรือเสรีนิยมในประเทศไทย เป็นแรงผลักดันทางเศรษฐกิจ การเมือง ที่นำไปสู่การพัฒนาประเทศ เพื่อความทันสมัย โดยมีการจัดทำแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับที่ 1 และรัฐเน้นพัฒนาโครงสร้างพื้นฐานเพื่อส่งเสริมการส่งออก ซึ่งส่งผลกระทบต่ออย่างใหญ่หลวงต่อสังคมไทย ไม่ว่าจะเป็นปัญหาการสูญเสียที่ดินของชุมชน ท้องถิ่น โดยเฉพาะชาวบ้านที่เป็นเกษตรกร มีการจัดการที่ดินโดยเน้นระบบกรรมสิทธิ์แบบปัจเจก ทำให้เกิดการกระจุกตัวของที่ดิน ทั้ง ส่วน ของ รัฐ และ นายทุน ขณะเดียวกันมีปัญหาความขัดแย้งในการใช้ประโยชน์จากที่ดินระหว่างประชาชนที่อยู่ในชุมชน ท้องถิ่นกับรัฐ รวมทั้งมีการกระจายการถือครองที่ดินที่ไม่เป็นธรรม จนกลายเป็นวิกฤติปัญหาความยากจนอย่างรุนแรงในช่วงสองทศวรรษที่ผ่านมา

ถึงแม้จะผ่านมาหลายยุคหลายสมัยก็ตาม เรื่องดังกล่าว ยังคงเป็นปัญหาและประเด็นสำคัญที่ต้องได้รับการแก้ไขอย่างจริงจัง โดยในแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับที่ 12 ได้ระบุไว้ว่า รัฐต้องเข้าไปสนับสนุนการมีที่ดินทำกินอย่างยั่งยืนในรูปแบบที่ครบวงจร ตั้งแต่การจัดสรรที่ดินทำกินอย่างมีเงื่อนไข เพื่อป้องกันการเปลี่ยนมือผู้ได้รับการจัดสรรที่ดินให้แก่กลุ่มคนจนในภาคเกษตรที่ไร้ที่ดินทำกิน การพัฒนาทักษะ ความชำนาญ การจัดสรรเงินทุนเพื่อประกอบอาชีพอย่างทั่วถึง และสนับสนุนการจัดตั้งธนาคารที่ดิน เพื่อเป็นกลไกที่ทำให้เกิดการกระจายการถือครองที่ดิน ซึ่งนับเป็นการช่วยเหลือเกษตรกร ผู้ยากจน ได้มีที่ดินทำกินและที่อยู่อาศัย

หากจะกล่าวถึงรากฐานของปัญหาที่ดิน คือ การเข้าถึงทรัพยากรที่ดิน โดยหลักคือ “ความไม่เป็นธรรมทางโครงสร้าง” ทั้งประเด็นกฎหมายที่ดินและป่าไม้ รวมทั้งการประกาศเขตพื้นที่ป่า และพื้นที่สาธารณประโยชน์ของรัฐ ไม่ได้ตั้งอยู่บนพื้นฐานของสิทธิชุมชน และวิถีการทำมาหากินของท้องถิ่น ซึ่งเป็นข้อจำกัดในการเข้าถึงที่ดินของประชาชนผู้ยากไร้ อีกด้านหนึ่งเป็นผลพวงมาจากการดำเนินการตามแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติที่ดำเนินการต่อเนื่องมาเป็นเวลาหลายทศวรรษ ตามแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมได้กำหนดนโยบายที่เกี่ยวกับการจัดการที่ดิน เช่น นโยบายเร่งรัดออกโฉนดที่ดิน และเอกสารสิทธิ์ที่ดิน การส่งเสริมการท่องเที่ยว การพัฒนาโครงสร้างพื้นฐาน การเพิ่มพื้นที่ป่าอนุรักษ์ให้ได้ ร้อยละ 25 ของเนื้อที่ประเทศ การอนุรักษ์พื้นที่สาธารณะประโยชน์ การส่งเสริมการทำสวนป่าในที่ดินของรัฐ เพื่อทำสวนป่าเชิงพาณิชย์ การหวงห้ามที่ราชพัสดุไว้ให้กับหน่วยงานของรัฐใช้ประโยชน์ เป็นต้น

ทั้งนี้ ที่ดินทั้งหมดของประเทศไทยมีเนื้อที่ประมาณ 320 ล้านไร่ แบ่งสำหรับทำการเกษตร 120 ล้านไร่ และที่เหลือกำหนดไว้เพื่อการอนุรักษ์ แต่การกระจายการถือครองที่ดินในประเทศไทย มากกว่าร้อยละ 40 ของครัวเรือนภาคเกษตรไม่มีที่ดินเลย หรือถือครองที่ดินน้อยกว่า 10 ไร่ และจำนวนครัวเรือนที่ไม่ได้ถือครองที่ดินเลย นับวันยิ่งเพิ่มมากขึ้นเรื่อยๆ โดยเฉพาะที่ดินเพื่อการเกษตรเป็นปัจจัยสำคัญต่อความมั่นคงทางอาหาร แต่เนื่องจากเนื้อที่การเกษตรส่วนใหญ่ไม่ได้นำไปใช้ประโยชน์เพื่อการผลิตที่แท้จริง แต่เป็นการซื้อที่ดินของนายทุน เพื่อการเก็งกำไร นอกจากนี้ ที่ดินส่วนใหญ่ได้ถูกนำไปใช้เพื่อค้ำประกันการกู้ยืมเงินเพื่อไปประกอบ

ธุรกรรมด้านอสังหาริมทรัพย์ โดยเฉพาะในช่วง ฟองสบู่แตกระหว่างปี พ.ศ. 2540-2543 มูลค่า หนี้ที่ไม่ก่อให้เกิดผลผลิต (NPL) มีขนาดสูงมากที่ ประมาณ 2.92 พันล้านบาท (พงษ์ไพจิตร, 2557)

ดังนั้น กลุ่มชาวบ้านที่เป็นเกษตรกรที่มีที่ทำกินไม่เพียงพอ หรือไม่มีที่ทำกิน ต้องอยู่ในฐานะคนจนและด้อยโอกาสมาโดยตลอด บางรายต้องเช่าที่ดินเพิ่ม ส่วนโอกาสที่จะมีที่ดินเป็นของตนเองนั้นยากมาก ทำให้เผชิญชีวิตด้วยความไม่แน่นอน ความสามารถที่จะดำรงชีวิตได้ทางเศรษฐกิจมีน้อย (ปีนตบแต่ง, 2546) นอกจากนั้นนโยบายของรัฐยังเป็นนโยบายรวมศูนย์ที่นำไปสู่ความขัดแย้ง ตลอดจนข้อพิพาทและความขัดแย้งต่างๆ อีกทั้งกฎหมายที่ใช้อยู่ในระยะหลังๆ เอื้ออำนวยให้ขายให้เช่าที่ดินแก่คนต่างชาติ ประกอบกับคนจนและด้อยโอกาสดังกล่าว ขาดการมีส่วนร่วมในการกำหนดนโยบายไม่ว่าจะในเรื่องการถือครอง และการจัดการที่ดิน ทำให้คณะผู้วิจัยสนใจที่จะศึกษา “การมีส่วนร่วมในการปฏิรูปที่ดินของคนจนและคนด้อยโอกาส: ศึกษากรณีสิทธิชุมชนในเขตภาคตะวันออกเฉียงเหนือ”

วัตถุประสงค์การวิจัย

1) ศึกษาความเป็นมาของสิทธิชุมชนท้องถิ่น พิจารณาในแง่ของความสัมพันธ์ในการใช้ทรัพยากรธรรมชาติ ที่ดิน ป่าไม้ และการมีความรู้ความเข้าใจ รวมถึงการเข้าถึงในการใช้ทรัพยากรธรรมชาติดังกล่าวในช่วงที่ระบบเศรษฐกิจยังเป็นระบบพอยังชีพ

2) ศึกษาการพัฒนาเศรษฐกิจโดยใช้ระบบทุนนิยมที่ที่ดิน ป่าไม้ กลายเป็นสินค้า และการ

กำหนดนโยบายของรัฐ ทำให้เป็นที่มาของปัญหา การถือครองที่ดินและการปฏิรูปที่ดิน

3) ศึกษาแนวทางในการให้ความสำคัญกับสิทธิชุมชนคนจนและคนด้อยโอกาสในการมีส่วนร่วมในการจัดการและการปฏิรูปที่ดินร่วมกับภาคีภาครัฐและภาคอื่นๆ ที่เกี่ยวข้อง

วิธีการดำเนินการวิจัย

การศึกษาวิจัยครั้งนี้ ใช้วิธีการวิจัยเชิงคุณภาพ (Qualitative study) ใช้วิธีการวิจัยแบบชาติพันธุ์วรรณา (Ethnographic approach) และแบบกรณีศึกษา (Case study approach) โดยศึกษาจากเอกสาร (Documentary study) ข้อมูลที่เกี่ยวข้อง แนวคิดทฤษฎี งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง และการสัมภาษณ์เชิงลึก (In-depth interview) และการสังเกตแบบมีส่วนร่วม (Participant observation) เพื่อนำไปสู่การรับรู้และเข้าใจปรากฏการณ์ต่างๆ อย่างลึกซึ้งในกรณีศึกษา (Intrinsic case) ทั้งนี้ ได้เลือกพื้นที่ในการศึกษาวิจัย คือ 1) ชุมชนโนนหนองลาด ตำบลบ้านขาม อำเภอน้ำพอง จังหวัดขอนแก่น 2) ชุมชนบ่อแก้ว ตำบลท่าพระ อำเภอคอนสาร จังหวัดชัยภูมิ 3) ชุมชนโคกใหญ่ อำเภอบ้านฝาง จังหวัดมหาสารคาม 4) ชุมชนเขวาโคก ตำบลสระบัว อำเภอปทุมรัตน์ จังหวัดร้อยเอ็ด 5) ชุมชนบ้านหนองแหน ตำบลหนองแหน อำเภอกุดชุม จังหวัดยโสธร และ 6) ชุมชนตำบลนาบอน อำเภอคำม่วง จังหวัดกาฬสินธุ์ เนื่องจากทั้งหมดชุมชนเป็นชุมชนที่มีความโดดเด่นในการรวมตัวกัน ขับเคลื่อน เพื่อให้เกิดการจัดการที่ดินที่เป็นธรรม เช่น ชุมชนบ่อแก้ว เป็นชุมชนพิพาทที่ดินป่าไม้ ระหว่างเจ้าหน้าที่รัฐกับชาวบ้าน โดยมีการกดดันให้ชาวบ้านออกจากพื้นที่และรื้อถอน

สิ่งปลูกสร้าง รวมทั้งพืชผลอาสิน ตลอดจนมี
ดำเนินการตามกฎหมายแก่ผู้กระทำผิดบุกรุกพื้นที่
ป่า แต่ชุมชนร่วมกันปฏิรูปที่ดินด้วยวิธีการผลิต
ในรูปแบบเกษตรอินทรีย์ ส่วนชุมชนโคกใหญ่
เป็นพื้นที่ที่ชุมชนมีพลังเข้มแข็งในการรักษาป่า
สมบูรณ์ผืนใหญ่ผืนสุดท้ายของจังหวัด ซึ่งป่า
เสมือนเป็นคลังอาหาร คลังยา นอกจากนี้ มี
การพัฒนาสู่กิจกรรมส่งเสริมคุณภาพชีวิต
ชาวบ้านในชุมชน เป็นต้น สำหรับหน่วยในการ
วิเคราะห์เป็นระดับบุคคล ผู้ให้ข้อมูลสำคัญจึง
เป็นผู้นำชุมชน ปราชญ์ชาวบ้าน หรือภาคประชา
สังคม ชาวบ้านที่ประสบปัญหาเรื่องที่ดินทำกิน
หรือเคยถูกฟ้องร้องดำเนินคดี เจ้าหน้าที่องค์กร
ปกครองส่วนท้องถิ่น หรือส่วนภูมิภาค เจ้าหน้าที่
ระดับนโยบายในส่วนกลาง และนักวิชาการที่มี
ความรู้ ความเข้าใจในประเด็นดังกล่าวเป็นอย่างดี
ซึ่งใช้วิธีสุ่มกลุ่มตัวอย่างโดยไม่ใช้ทฤษฎีความ
น่าจะเป็น(Non-probability sampling) ใช้
วิธีการเลือกแบบเจาะจง (Purposive
selection) รวมมีผู้ให้ข้อมูลสำคัญทั้งสิ้น 30 คน

การวิเคราะห์ข้อมูล เริ่มตั้งแต่ การจัด
ระเบียบข้อมูล (Data processing) เมื่อ
คณะผู้วิจัยได้ทำการเก็บรวบรวมข้อมูลแล้ว
จากนั้นใช้วิธีการลดทอนข้อมูล (Data
reduction) และนำข้อมูลที่ลดทอนแล้วมาจัด
หมวดหมู่ (Classification) หาแบบแผน
ความสัมพันธ์ระหว่างข้อมูล (Relationship
Patterns) เนื่องจากข้อมูลมีที่มาจากหลากหลาย
แหล่ง

ลำดับต่อมา การแสดงข้อมูลและหา
ข้อสรุป โดยการนำข้อมูลที่จัดหมวดหมู่ไว้
จัดแบ่งตามความเชื่อมโยงของเนื้อหาสาระ และ
วิเคราะห์ หาข้อสรุปว่า ข้อมูลที่มีอยู่นั้น สามารถ
ที่จะตอบปัญหาการวิจัยในส่วนใดได้บ้าง อย่างไร

จากนั้นแสดงข้อมูลในลักษณะของการอธิบาย
บรรยาย อันจะทำให้เห็นภาพรวมที่ชัดเจนยิ่งขึ้น
ทั้งนี้ การแสดงข้อมูลและการหาข้อสรุป
คณะผู้วิจัยทำการวิเคราะห์หลังจากเสร็จสิ้นการ
เก็บข้อมูล

การตีความผลการวิจัยจากข้อค้นพบ
สำหรับการตีความคำตอบที่ได้จากการสัมภาษณ์
เชิงลึก ส่วนหนึ่งเน้นการพิจารณาบริบท ทั้ง
บริบททางสังคม วัฒนธรรม และสิ่งแวดล้อมอื่นๆ
ด้วย เพื่อนำไปสู่การเข้าใจความหมายนั้นอย่าง
สมบูรณ์ ทั้งนี้การตีความตั้งอยู่บนฐานของทฤษฎี
หลักเหตุผล และข้อเท็จจริงที่เกิดขึ้น

ลำดับสุดท้าย การตรวจสอบความถูกต้อง
ของข้อมูล คณะผู้วิจัยทำการตรวจสอบข้อมูล
ด้วยการประยุกต์ใช้การตรวจสอบข้อมูลแบบสาม
เส้า (Triangulation) กล่าวคือ การใช้กระบวนการ
วิธีที่หลากหลาย (The multiple-method
approach) ซึ่งจากหลักการตรวจสอบดังกล่าว
คณะผู้วิจัยได้ประยุกต์ใช้เพียงบางหลักการ คือ
การตรวจสอบสามเส้าด้านวิธีรวบรวมข้อมูล
(methodological triangulation) เป็นการใช้
วิธีเก็บรวบรวมข้อมูลต่างๆ กัน เพื่อรวบรวม
ข้อมูลเรื่องเดียวกัน

ผลการวิจัย

1. ความเป็นมาของสิทธิชุมชนท้องถิ่น
พิจารณาในแง่ของความสัมพันธ์ในการใช้
ทรัพยากรธรรมชาติ ที่ดิน ป่าไม้ และการมี
ความรู้ความเข้าใจ รวมถึงการเข้าถึงในการใช้
ทรัพยากรธรรมชาติดังกล่าวในช่วงที่ระบบ
เศรษฐกิจยังเป็นระบบพอเพียง

โดยภาพรวมทั้ง 6 ชุมชน สิทธิชุมชนเกิด
มาจากการรวมตัวของกลุ่มชน และการดำรงอยู่
ของสิทธิหน้าที่ทางสังคม รวมถึงการมีสิทธิ

เสรีภาพในการเคลื่อนไหวในการกำหนดกติกาวิถีชีวิต แบบแผน การจัดสรรทรัพยากรและสิ่งแวดล้อมที่สอดคล้องและเหมาะสมกับระบบนิเวศน์ คนในชุมชนมีความรู้ความเข้าใจในการได้และการใช้ทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม ผู้นำและสมาชิกในชุมชนสนับสนุนการได้และการใช้ทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมโดยชอบธรรมและเหมาะสม มีการวางระเบียบ กฎ กติกาของชุมชนร่วมกัน การทำการเกษตรเป็นไปเพื่อหล่อเลี้ยงชีวิต ไม่ได้มุ่งหวังกำไร หรือต้องการผลประโยชน์จำนวนมาก หรือทำลายทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม ดังผู้ให้ข้อมูลสำคัญซึ่งเป็นชาวบ้านที่ประสบปัญหาเรื่องที่ดินทำกิน ได้เล่าถึงวิถีชีวิตช่วงที่เศรษฐกิจเป็นแบบพอเพียงที่ว่า

... “ตอนนั้นก่อนประมาณปี 2500 ชุมชนผลิตแบบพอหาอยู่หากิน พอให้ยังชีพได้ชุมชนกับป่าพึ่งพาซึ่งกันและกัน ป่าเลี้ยงชีวิตพวกเรา เราก็ช่วยดูแลป่า อะไรที่ปู่ ย่า ตา ยายคิดขึ้นมาเป็นสิ่งดีทั้งนั้น ไม่ไปทำร้ายธรรมชาติ ไม่ใช้สารเคมี ใช้ภูมิปัญญาปราชญ์ชาวบ้าน”...

ทั้งนี้ เป็นไปในทิศทางเดียวกันกับผู้ให้ข้อมูลสำคัญซึ่งเป็นผู้นำชุมชนและปราชญ์ชาวบ้าน ได้เล่าให้ฟังว่า

... “พื้นที่ป่าโคกใหญ่สมบูรณ์มาก มีสัตว์ป่า มีพืชต่างๆ ป่าเต็งรังมีไม้พลวง ไม้ชาด ไม้ประดู่ ไม้พอก ไม้อะราง และเครือไม้ ครอบคลุม 20 หมู่บ้าน 5 ตำบล ตั้งแต่รุ่นปู่ ย่า ตา ยายมาช่วยกันดูแลป่า เพราะเราก็ต้องอาศัยป่า เป็นที่อยู่ทีกินตั้งแต่เกิดจนตาย ต้องผูกพันกับป่าทั้งนั้น ไม้พลวงทับถมไหลมาตอนฝนตกเราก็ได้ปุ๋ยธรรมชาติไหลลงอีกทีก็กลายเป็นอาหารของสัตว์น้ำ ส่วนพวกแมลงก็ไม่ค่อยมี เพราะมีพื้นที่ป่า

เป็นจำนวนมาก และยังมีป่าอีก ก็คือพวกสมุนไพรทั้งหลาย”...

ขณะเดียวกัน สอดคล้องกับผู้ให้ข้อมูลสำคัญซึ่งเป็นปราชญ์ชาวบ้าน ได้กล่าวไว้ว่า

... “สิทธิชุมชนเกิดจากการที่ชาวบ้านรวมกลุ่มกัน ทุกคนเคารพในกฎ กติกา แบบแผนที่เรากำหนดขึ้นมา ใช้เรื่องความเชื่อ สิ่งศักดิ์สิทธิ์เป็นที่ยึดเหนี่ยว ทำให้ชาวบ้านรู้ว่าจะใช้ และดูแลทรัพยากรอย่างไรถึงจะเหมาะสม มีจิตสำนึกมีความรับผิดชอบอย่างมากก็แค่นั้นเพื่อให้มีชีวิตอยู่ สร้างที่อยู่อาศัยพอประมาณ” ...

2. การพัฒนาเศรษฐกิจโดยใช้ระบบทุนนิยมที่ที่ดิน ป่าไม้ กลายเป็นสินค้า และการกำหนดนโยบายของรัฐ ทำให้เป็นที่มาของปัญหาการถือครองที่ดินและการปฏิรูปที่ดิน

ระบบทุนนิยมและการกำหนดนโยบายของรัฐที่ขาดการมีส่วนร่วมจากภาคส่วนต่างๆ อย่างแท้จริง ล้วนเป็นที่มาของปัญหาการถือครองที่ดินและการปฏิรูปที่ดิน ไม่ว่าจะเป็นคนในชุมชนไม่ได้รับรองสิทธิในที่ดินทำกิน ชาวบ้านเกิดความรู้สึกไม่มีความมั่นคงทั้งในชีวิตและทรัพย์สิน การลักลอบเข้ามาตัดไม้ของกลุ่มนายทุน รวมถึงเกิดความขัดแย้งระหว่างชาวบ้านกับฝ่ายปกครอง ตลอดจนจนทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมถูกทำลาย โดยเฉพาะพื้นที่ป่าที่ลดลงอย่างรวดเร็ว เป็นต้น ดังผู้ให้ข้อมูลสำคัญซึ่งเป็นปราชญ์ชาวบ้าน ได้กล่าวไว้อย่างน่าสนใจว่า

... “พื้นที่ชุมชนโนนหนองลาด มีปัญหาจากการกำหนดแนวปฏิบัติของรัฐ จนเกิดความขัดแย้งระหว่างพวกผมที่เป็นชาวบ้านกับฝ่ายปกครอง พวกสภาตำบลต้องการกันที่ไว้ไม่ได้สำรวจให้แน่ชัดว่ามันทับกับที่ทำมาหากินของชาวบ้าน แต่ชาวบ้านตอนนั้นก็ไม่มีเอกสารสิทธิ์

อะไรไปยืนยันกับเค้า จึงเกิดการต่อสู้เรียกร้อง เพราะเราก็รู้สึกว่ามันคงไม่...”

ผลข้างต้นสอดคล้องกับผู้ที่ให้ข้อมูลสำคัญ ซึ่งเป็นชาวบ้านที่ประสบปัญหาเรื่องที่ดินทำกิน ชุมชนบ้านหนองแห่น ได้เล่าให้ฟังว่า

... “ทุนนิยม ความโลภของคนมันเป็นตัวทำลายทรัพยากรธรรมชาติ มีธรรมชาติเท่าไรก็ไม่เพียงพอกับความโลภของคน พวกฉันดีใจที่เปลี่ยนใจได้ทันก่อนที่ป่าจะหมดไป ส่วนนโยบายรัฐก็เป็นตัวสำคัญ รัฐจะทำอะไรควรให้คนที่เขาเกี่ยวข้องไปมีส่วนร่วม เพราะสิ่งที่รัฐคิดมันอาจไม่ใช่สิ่งที่พวกเราเห็นด้วยก็ได้ เช่นไอ้พวกให้สัมปทานทั้งหลาย มีนายทุนเข้ามา ส่วนสิ่งที่พวกฉันร่วมกันทำมีหลายอย่างเลย ใช้วิทยุชุมชนประกาศให้ทุกคนรู้ ช่วยกันทำฝายแม้ว ทำแนวกันไฟ มีไฟป่าก็ช่วยกันดับ ปลูกไม้ ปลูกหวาย เสริมเป็นรายได้ ป่ามี 8,000 ตอนนี่เพิ่มเป็น 8,200 แล้ว พวกฉัน ดีใจที่ทำสำเร็จ”...

3. แนวทางในการให้ความสำคัญกับสิทธิชุมชนคนจนและคนด้อยโอกาสในการมีส่วนร่วมในการจัดการและการปฏิรูปที่ดินร่วมกับภาคีภาครัฐและภาคีอื่นๆ ที่เกี่ยวข้อง

แนวทางในการให้ความสำคัญกับสิทธิชุมชนคนจนและคนด้อยโอกาสในการมีส่วนร่วมในการจัดการและการปฏิรูปที่ดินร่วมกับภาคีภาครัฐและภาคีอื่นๆ ที่เกี่ยวข้อง มีดังนี้

1) รัฐควรเปิดโอกาสให้คนจน คนด้อยโอกาสรวมตัวกันเป็นองค์กรเครือข่ายที่เข้มแข็งช่วยเหลือเกื้อกูลกัน เพื่อเพิ่มอำนาจในการต่อรองเกี่ยวกับการประกอบอาชีพของกลุ่มตน รวมถึงมีพลังในการแก้ไขปัญหา และการเรียกร้องความต้องการต่างๆ โดยเฉพาะอย่างยิ่งในกลุ่มเกษตรกรรายย่อยที่ยากจน มีโอกาสได้รับ

การกระจายที่ดินอย่างยุติธรรม ตลอดจนมีความรู้สึกเป็นเจ้าของที่ดินร่วมกัน

2) องค์กรปกครองส่วนท้องถิ่นควรสนับสนุนให้ชุมชนเชื่อมโยงการทำงานกับเครือข่ายภาคส่วนต่างๆ ในลักษณะแนวราบ เน้นความสัมพันธ์แบบไม่เป็นทางการ และมีความยืดหยุ่นในการปฏิบัติงาน

3) จัดให้มีการปฏิรูปที่ดิน กำหนดเขตการใช้ที่ดิน และแผนการใช้ที่ดินขึ้นใหม่ โดยใช้ฐานข้อมูลที่ดิน และการมีส่วนร่วมของชุมชนและภาคส่วนอื่นๆ เพื่อได้ฐานข้อมูลที่มีความถูกต้อง ชัดเจน

4) การร่างกฎหมายที่ดิน ควรเปิดโอกาสให้ภาคประชาชน โดยเฉพาะอย่างยิ่งคนจน และคนด้อยโอกาสที่ประสบปัญหาเรื่องที่ดินทำกินเข้ามามีส่วนร่วมในการกำหนดกฎหมายนั้นๆ อย่างแท้จริง

อภิปรายผล

1. ความเป็นมาของสิทธิชุมชนท้องถิ่นพิจารณาในแง่ของความสัมพันธ์ในการใช้ทรัพยากรธรรมชาติ ที่ดิน ป่าไม้ และการมีความรู้ความเข้าใจ รวมถึงการเข้าถึงในการใช้ทรัพยากรธรรมชาติดังกล่าวในช่วงที่ระบบเศรษฐกิจยังเป็นระบบพอยังชีพ

สิทธิชุมชนเกิดมาจากการรวมตัวของกลุ่มชน และการดำรงอยู่ของสิทธิหน้าที่ทางสังคม รวมถึงการมีสิทธิเสรีภาพในการเคลื่อนไหวในการกำหนดกติกาวิถีชีวิต แบบแผน การจัดสรรทรัพยากรและสิ่งแวดล้อมที่สอดคล้องและเหมาะสมกับระบบนิเวศน์ ซึ่งเป็นไปในทิศทางเดียวกันกับแนวคิดของ สันติสมบัติ (2546) ที่กล่าวไว้ว่า สิทธิชุมชนเป็นระบบคิดที่มีเหตุผลผ่านการตรวจสอบและพิสูจน์ในชีวิตจริงมาเป็น

เวลาช้านานในพัฒนาการทางประวัติศาสตร์และพัฒนาการทางวัฒนธรรม ระบบความเชื่อต่างๆ ของชุมชนนั้น ถือเป็น “ระบบคุณค่า” และสะท้อนให้เห็นถึง “อุดมการณ์อำนาจ” ซึ่งเป็นพื้นฐานในการจัดความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับธรรมชาติ มนุษย์กับมนุษย์ มนุษย์กับสังคม ความเชื่อนี้เป็นพื้นฐานของการวางระเบียบข้อบังคับและจารีตประเพณีต่างๆ เกี่ยวกับการจัดการทรัพยากรอย่างยั่งยืน

ทั้งนี้ คนในชุมชนมีความรู้ความเข้าใจในการได้และการใช้ทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม ผู้นำและสมาชิกในชุมชนสนับสนุนการได้และการใช้ทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมโดยชอบธรรมและเหมาะสม มีการวางระเบียบ กฎ กติกาของชุมชนร่วมกัน การทำการเกษตรเป็นไปเพื่อหล่อเลี้ยงชีวิต ไม่ได้มุ่งหวังกำไร หรือต้องการผลประโยชน์จำนวนมาก หรือทำลายทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม ซึ่งสอดคล้องกับแนวคิดของ ไกยูรวงศ์, บุญชัย และ รักษ์ดิษฐ์ (2545) ที่อธิบายไว้ว่า วิธีการผลิตแบบดั้งเดิมในช่วงที่เศรษฐกิจเป็นแบบพอเพียงชีพ คือ การอาศัยธรรมชาติในการดำรงชีพ เป็นฐานของปัจจัย 4 ของเกษตรกรในชุมชน ซึ่งเป็นสิ่งจำเป็นสำหรับการดำรงชีพพื้นฐานค่อนข้างมาก และไม่ได้มุ่งหวังทางเศรษฐกิจ

2. การพัฒนาเศรษฐกิจโดยใช้ระบบทุนนิยมที่ดิน ป่าไม้ กลายเป็นสินค้า และการกำหนดนโยบายของรัฐ ทำให้เป็นที่มาของปัญหาการถือครองที่ดินและการปฏิรูปที่ดิน

ผลการวิจัยโดยภาพรวม พบว่า ระบบทุนนิยมและการกำหนดนโยบายของรัฐที่ขาดการมีส่วนร่วมจากภาคส่วนต่างๆ อย่างแท้จริง ล้วนเป็นที่มาของปัญหาการถือครองที่ดินและการปฏิรูปที่ดิน เช่น พื้นที่ชุมชนโนนหนองลาด มี

ปัญหาจากนโยบายการจัดการที่ดินทำกินของภาครัฐ ส่งผลให้คนในชุมชนไม่ได้รับรองสิทธิในที่ดินทำกิน และเกิดความขัดแย้งระหว่างชาวบ้านกับสภาตำบล ซึ่งสอดคล้องกับผลการวิจัยของ ส่งเสริม (2548) ที่พบว่า ลักษณะการใช้ประโยชน์ในที่ดินป่าสงวนและที่ดินสาธารณะ มี 2 ลักษณะ คือ การใช้ประโยชน์ทับซ้อนในพื้นที่เดียวกัน และ การใช้ประโยชน์ทับซ้อนตามฤดูกาล โดยมีการแอบรุกล้ำเข้าถือครองที่ดินในเขตป่าสงวนและที่ดินสาธารณะ ซึ่งนำไปสู่ความขัดแย้งได้ ความขัดแย้งระหว่างชาวบ้านกับชาวบ้าน และชาวบ้านกับรัฐ (องค์การบริหารส่วนตำบล)

ปัญหาของพื้นที่ชุมชนโนนหนองลาดข้างต้น มีลักษณะเดียวกันกับชุมชนบ่อแก้ว โดยองค์การอุตสาหกรรมป่าไม้ยึดที่ดินทำกินของชาวบ้านไปปลูกยูคาลิปตัส บนเนื้อที่ 4,401 ไร่ ส่งผลให้หลายครอบครัวต้องอพยพจากที่ดินทำกิน และบางครอบครัวแตกสลาย กลายเป็นแรงงานรับจ้าง เพราะไม่มีที่ดินทำกิน

ในอีกด้านหนึ่งชุมชนที่มีปัญหาการถือครองที่ดินและการปฏิรูปที่ดิน ทั้งจากระบบทุนนิยมและการกำหนดนโยบายของรัฐ คือ ชุมชนโคกใหญ่ ที่พบว่า การพัฒนาเศรษฐกิจโดยใช้ระบบทุนนิยมที่ดิน ป่าไม้ กลายเป็นสินค้า นับตั้งแต่ปี พ.ศ. 2404 ที่มีการบุกเบิกพื้นที่ป่าสำหรับปลูกพืชเศรษฐกิจ ตัดไม้ทำฟืนเพื่อประโยชน์ในทางอุตสาหกรรม และการลักลอบเข้ามาตัดไม้ของกลุ่มนายทุน ทำให้ทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมถูกทำลาย ขณะเดียวกันชุมชนโคกใหญ่ยังได้รับผลกระทบจากการกำหนดนโยบาย หรือการวางแผนจัดการของรัฐ ที่ไม่มีการสำรวจพื้นที่ให้ชัดเจนตั้งแต่เริ่มแรก ว่าพื้นที่ใดเป็นพื้นที่ป่า และพื้นที่ใดเป็น

พื้นที่ที่ประชาชนจะสามารถเข้าไปใช้ประโยชน์ได้ จึงส่งผลให้ขาดการดูแลไปไม่อย่างมีส่วนร่วมจากทุกภาคส่วนที่เกี่ยวข้อง ต่อมาคนในชุมชนต้องร่วมมือกันฟื้นฟูป่า จนทำให้ระบบนิเวศฟื้นตัวอย่างรวดเร็ว ซึ่งการเคลื่อนไหวของคนในชุมชนดังกล่าว สอดคล้องกับแนวคิดของ พงษ์ไพจิตร (2557) ที่มองว่า ขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคม เป็นพฤติกรรมตั้งรับเมื่อถูกโจมตี และมุ่งปรับเปลี่ยนหรือกำหนดนโยบายรัฐ รวมถึงเปลี่ยนแปลงสัมพันธภาพทางอำนาจหลักๆ ของสังคม เนื่องจากคนจนถูกแย่งทรัพยากรที่เคยใช้อยู่ไป ทำให้ขาดความมั่นคงในชีวิต ที่แม้จะได้รับค่าชดเชยเท่าไร ความมั่นคงที่มาจากทรัพยากรที่เคยใช้ก็ไม่วันกลับคืน

ทั้งนี้ เป็นไปในทิศทางเดียวกันกับชุมชนบ้านหนองแห่น ที่ป่าถูกทำลายอันเนื่องมาจากการเริ่มเปิดสัมปทานของรัฐ และการที่มีกลุ่มนายทุน และชาวบ้านเข้ามาบุกรุก ลักลอบตัดต้นไม้ ขณะเดียวกันมีการปลูกพืชเพื่อประโยชน์ทางด้านเศรษฐกิจ หรือการค้ามากขึ้นเช่นกัน ซึ่งสอดคล้องกับผลการวิจัยของ สุนทร, ถาวร และปรโลกานนท์ (2555) ที่พบว่า การปฏิรูปที่ดินในพื้นที่อำเภอวังน้ำเขียว จังหวัดนครราชสีมา ประเด็นตั้งเครียด ความขัดแย้งในการใช้ที่ดิน นับตั้งแต่อดีตเป็นต้นมา ทั้งการสัมปทาน การส่งเสริมการปลูกพืชเชิงเดี่ยว การประกาศแนวเขตที่ผิดพลาดไม่ได้ดำเนินการอย่างถูกต้องด้วยวิธีปฏิบัติทั่วไป ในอีกด้านหนึ่งรัฐมีกระบวนการแก้ไขปัญหาที่ไม่ต่อเนื่อง ปล่อยปละละเลย ขาดความจริงใจในการแก้ปัญหา และอาศัยช่องว่างทางกฎหมาย เพื่อเอื้อต่ออำนาจหน้าที่ของตนเองในการจัดการพื้นที่และงบประมาณ ส่งผลกระทบต่อวิถีชีวิตชุมชน ทำให้ขาดสิทธิและโอกาสของชุมชนที่อยู่ในเขตอุทยาน

3.แนวทางในการให้ความสำคัญกับสิทธิชุมชนคนจนและคนด้อยโอกาสในการมีส่วนร่วมในการจัดการและการปฏิรูปที่ดินร่วมกับภาคีภาครัฐและภาคอื่นๆ ที่เกี่ยวข้อง

1) รัฐควรเปิดโอกาสให้คนจน คนด้อยโอกาสรวมตัวกันเป็นองค์กรเครือข่ายที่เข้มแข็ง ซึ่งสอดคล้องกับแนวคิดของ เตชะอริก และคณะ (2540) ที่มองว่า องค์กรชุมชนเป็นการรวมตัวของกลุ่มคนในชุมชน ที่มีจุดมุ่งหมายวัตถุประสงค์ ความเชื่อ ความรู้สึกเป็นเจ้าของมีผลประโยชน์ร่วมกัน มีการจัดกิจกรรมร่วมกัน และเรียนรู้ร่วมกันอย่างต่อเนื่องในการแก้ไขปัญหาต่างๆ ที่ประสบอยู่ เพื่อการพัฒนาที่ยั่งยืนของกลุ่มและชุมชน

2) องค์กรปกครองส่วนท้องถิ่นควรสนับสนุนให้ชุมชนเชื่อมโยงการทำงานกับเครือข่ายภาคส่วนต่างๆ ในลักษณะแนวราบ เน้นความสัมพันธ์แบบไม่เป็นทางการ และมีความยืดหยุ่นในการปฏิบัติงาน ซึ่งสอดคล้องกับแนวคิดของ วะสี (2541) ที่พบว่า ลักษณะของชุมชนที่เข้มแข็ง ส่วนหนึ่งต้องมีเครือข่ายความร่วมมือกับภาคีต่างๆ ได้แก่ ท้องถิ่น ภาคราชการ องค์กรเอกชน นักธุรกิจ นักวิชาการ และอื่นๆ ในลักษณะของการมีความสัมพันธ์ที่เท่าเทียมกัน

3) จัดให้มีการปฏิรูปที่ดิน กำหนดเขตการใช้ที่ดิน และแผนการใช้ที่ดินขึ้นใหม่ โดยใช้ฐานข้อมูลที่ดิน และการมีส่วนร่วมของชุมชนและภาคส่วนอื่นๆ

4) การร่างกฎหมายที่ดิน ควรเปิดโอกาสให้ภาคประชาชน โดยเฉพาะอย่างยิ่งคนจน และคนด้อยโอกาสที่ประสบปัญหาเรื่องที่ดินทำกิน เข้ามามีส่วนร่วมในการกำหนดกฎหมายนั้นๆ อย่างแท้จริง

ข้อเสนอแนะ

1. ข้อเสนอแนะจากการวิจัย

1) ยกย่องพระราชบัญญัติว่าด้วยสิทธิชุมชนในการจัดการที่ดินและทรัพยากร มาใช้แทนระเบียบสำนักนายกรัฐมนตรีว่าด้วยการจัดให้มีโฉนดชุมชน พ.ศ. 2553 เพื่อนำหลักการสิทธิชุมชนที่บัญญัติไว้ในรัฐธรรมนูญมาใช้ร่วมกับการบริหารจัดการที่ดิน ให้รัฐสามารถรักษาที่ดินของรัฐไว้ได้และส่งเสริมให้ประชาชนที่รวมตัวกันเป็นชุมชนมีสิทธิใช้ประโยชน์ที่ดินตามหลักเกณฑ์วิธีการเงื่อนไข และระยะเวลาที่ได้รับอนุญาต โดยควบคุมกันเอง เป็นการลดความขัดแย้งระหว่างภาครัฐและประชาชน อีกทั้งส่งเสริมให้ประชาชนมีส่วนร่วมในการดูแลรักษาทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมให้สมดุลและยั่งยืน

2) ปรับปรุงพระราชบัญญัติการปฏิรูปที่ดินเพื่อเกษตรกรรม พ.ศ. 2518 เกี่ยวกับคำจำกัดความ เช่น คำว่า “เกษตรกร” และให้ ส.ป.ก. สามารถจัดซื้อหรือเวนคืนที่ดินเอกชนทั้งที่ดินเพื่อเกษตรกรรม และที่ดินที่มีศักยภาพในการประกอบเกษตรกรรมได้ โดยไม่ต้องประกาศเป็นเขตปฏิรูปที่ดินก่อน และควรให้กฎหมายว่าด้วยการปฏิรูปที่ดินเพื่อเกษตรกรรมเป็นกฎหมายที่หน่วยงานของรัฐ หรือองค์กรปกครองส่วนท้องถิ่น สามารถนำไปใช้เป็นเครื่องมือในการปรับปรุงสิทธิการถือครองที่ดินในพื้นที่ใดพื้นที่หนึ่ง โดยประชาชนมีส่วนร่วม

3) ใช้กระบวนการ “จัดการที่ดินแนวใหม่” มาเป็นแนวทางในการแก้ไขปัญหา โดยต้องมีการสำรวจข้อมูลผู้ที่เดือดร้อน ไม่มีที่ดินทำกิน หรือมีที่ดินทำกิน แต่ไม่มีเอกสารสิทธิ์ถูกต้องที่รัฐทับที่ทำกิน และสำรวจที่ดินว่างเปล่า ไม่ได้ใช้ประโยชน์ โดยชุมชนร่วมกับท้องถิ่นจัดทำข้อมูลแผนที่ วางแผน และผังการใช้ประโยชน์ที่ดินและทรัพยากรทั้งตำบล จัดทำกติกาการใช้ที่ดินร่วมในลักษณะโฉนดชุมชน เพื่อให้ชุมชนสามารถรักษาที่ดินที่อยู่อาศัยไว้ได้ชั่วคราว

4) เปลี่ยนวิธีคิดการแก้ไขปัญหาที่ดินใหม่ ต้องเชื่อว่าคนที่อยู่ในพื้นที่มีความรู้ความเข้าใจในพื้นที่มากกว่าส่วนกลาง การแก้ไขต้องรับฟังความคิดเห็นของคนในพื้นที่ให้มาก

2. ข้อเสนอแนะในการวิจัยครั้งต่อไป

1) ศึกษาประเด็นอื่นๆ ที่น่าสนใจ นอกเหนือจากวิจัยครั้งนี้ เช่น การคงอยู่ของอาชีพเกษตรกรในประเทศไทย และคุณภาพชีวิตของคนจนและคนด้อยโอกาสที่มีปัญหาเรื่องที่ดินทำกิน เป็นต้น

2) ในการศึกษาวิจัยครั้งต่อไป ควรศึกษาสิทธิชุมชนในภูมิภาคอื่นๆ ของประเทศไทยด้วย เพื่อให้ได้ผลการวิจัยที่ครอบคลุมบริบททุกพื้นที่

References

- Kaiyurawong, Sayamon; Boonchai, Kritsada and Rakyutidharm, Atchara. (2545). **“The Northern Farmers' Network Movement to Protect Community Rights in Natural Resource Management and Maintaining Ethnic Identity”**. In Phongpaichit, Pasuk and Group. Way of life, How to Fight the Contemporary People's Movement. Chiang Mai: Trasawin.
- Phongpaichit, Pasuk. (2557). **Projects for Thai Society in Equal of the Study of the Structure of Wealth and Power Structure for Reform**. Bangkok: Political Economics Studies Center, Faculty of Economics, Chulalongkorn University.
- Pintobtang, Prapart. (2546). **Development of a Welfare System for the Poor and Underprivileged People: Farmer Group**. Bangkok: Political Economics Studies Center, Faculty of Economics, Chulalongkorn University.
- Santasombat, Yos. (2546). **Dynamics and Flexibility of a Peasant Society:Northern Community Economy and Paradigm Shift in Communities in Third World Countries**. Chiang Mai: Winindesign.
- Songserm, Thawatchai. (2548). **The use of Conflicts in Forest Reserves and Public Land in Nong Bo Subdistrict, Mueang District, Ubon Ratchathani Province**. Thesis, Master of Arts Program, Social Sciences for Development, Ubon Ratchathani Rajabhat University.
- Sunthorn, Boriporn; Thaworn, Rawee and Paralawanon, Chohdii. (2555). **Land Reform: Wang Nam Khiao District Area, Nakhon Ratchasima Province**. Nonthaburi: Office of Reform.
- Techaatik, Somphant and Group. (2540). **Organization Development, Strength of Villagers Organization**. Khon Kaen: Research for Social Development Institute, Khon Kaen University.
- Wasi, Prawet. (2541). **Sub-district Community: Strategy for Sufficiency Economy, Morality and Health**. 2nd ed. Bangkok: Matichon.